

РОЛЬ АПЕЛЯТИВНИХ ОДИНИЦЬ У ТВОРЕННІ УКРАЇНСЬКИХ ПРІЗВИЩ

Статтю присвячено визначенню продуктивності різних груп апелятивної лексики рослинного походження у формуванні антропонімів на синхронному зрізі, що поглиблює уявлення про культурно-національні зв'язки українського етносу.

Ключові слова: антропонім, апелятив, особові апелятиви, неособові апелятиви, прізвище, прізвищева назва, прізвищева система.

The article determined the performance of different groups of apelyatyve lexic of plental origin in the formation of anthroponyms on synchronic and diachronic cuts, which deepens the understanding of cultural and national ties of Ukrainian nation.

Key words: anthroponym, appellative, personal appellatives, non-personal appellatives, surname, surname denomination, surname system.

Проблема формування і динаміки антропонімної системи певної території (регіону чи країни) нерозривно пов'язана зі встановленням генезису прізвищ. Зважаючи на довготривалу роботу у сфері розробки семантичних особливостей антропонімів певних регіонів, на сьогодні існує ціла низка класифікаційних схем аналізу лексико-семантичної бази прізвищ, в основу яких покладені лексико-семантичний принцип дослідження [8; 12; 13], структурний [11], історико-функціональний, який передбачає вивчення антропонімів з метою встановлення їх генетичних зв'язків з територією розповсюдження [1], синхронно-діахронний, який відображує взаємозв'язок історично-закріплених антропонімів і тих, що функціонують у момент мовлення [7].

Відповідно до зазначених класифікаційних підходів в антропоніміці існує різнопланова система об'єктів досліджень. Процеси етимологізації твірних основ, які призвели до виникнення прізвищевих назв у XVI ст., стають об'єктом зацікавлення у роботі Р.Осташа [6]. Лексико-семантичну базу прізвищ Війська Запорозького за "Реєстрами" 1649 р. досліджує і О.Добровольська [2]. Ю.О.Карпенко займається проблемою постання українських прізвищ також на матеріалі Реєстрів Війська Запорозького [3]. В.Д. Познанська аналізує лексику на позначення фізичних і психічних рис людини як основу для творення українських прізвищ [8]. І.Д.Сухомлин розглядає українські прізвища людей як матеріал для творення власних родових назв [10]. У нашій роботі методом зіставлення аналізуються відапелятивні антропоніми лівобережної та правобережної частин СНД у межах лексико-семантичної групи "Флора" на лексико-семантичному та формантному рівнях, що дає змогу визначити продуктивність спільних семем та наявність семем-регіоналізмів в антропонімних системах двох частин Середньої Наддніпряни.

Здавна відомо, що більшість дерев та кущів за міфологічними віруваннями виконували охоронну функцію, чим і пояснюється продуктивність даного способу ідентифікації особи. Середньонаддніпряньський антропонімікон фіксує 379 (4,9% – від загальної кількості, 17,5% – у межах цієї категорії) прізвищ, що походять від назв рослин, з яких 307 – лівобережні, 72 – правобережні. У межах цієї лексико-семантичної групи в СНД виділяються такі підгрупи:

1) назви трав'янистих рослин (лівобережні – 108, правобережні – 25): *Балаба 'нов* ("балабан – травяниста рослина" [5; с.60,т.1]), *Барвінок*, *Бодя 'н*, *Волошина*, *Волошка*, *В'юн*, *Зелени 'ця*, *Імбаро 'вська* ("імбир – тропічна трав'яниста рослина" [5; с.787,т.1]), *Калиниченко*, *Кропивка*, *Кукіль*, *Кульбаба*, *Лобода ' ("бур'ян")*, *Лопуша 'нський*, *Ма 'кова*,

Ме'рва (“м'ята” [9; с.674,т.4]) *Осо'кін*, *Реп'я'х*, *Тютю'нник*, *Чемерницький* (“чемерник – багаторічна рослина з великими квітами” [5; с.756,т.3]), *Щи'риця* (“дикоросла рослина з густим суцвіттям” [9; с.586,т.11]).

Регулярність семем

Семема “**зелень**”

Лб (11): *Зелене'цька*, *Зелене'цький*, *Зелени'ця*, *Зеле'нська*, *Зеле'нський*, *Зеленчу'к*, *Зеленько'*, *Зеленьо'в*, *Зели'нська*, *Зелі'нська*, *Зелі'нський*;

Пб (3): *Зелене'ць*, *Зеле'ніна*, *Зеле'нська*;

Форманти: 1) Лб: -ецьк-а, -ецьк-ий, -иц-я, -ськ-а, -ськ-ий, -чук, -к-о, -ов, -ськ-а, -ськ-ий;

2) Пб: -ець, -ін-а, -ськ-а;

Семема “**калина**”

Лб (8): *Кали'на*, *Калиниче'нко*, *Кали'нко*, *Калино'вська*, *Калино'вський*, *Калі'нін*, *Калі'ніна*, *Калі'нкіна*;

Пб (3): *Калиниче'нко*, *Калі'нін*, *Калі'ніна*;

Форманти: 1) Лб: -иченк-о, -к-о, -овськ-а, -овськ-ий, -ін, -ін-а, -кін-а;

2) Пб: -иченк-о, -ін, -ін-а;

Семема “**волошка**”

Лб (5): *Волошеню'к*, *Воло'шин*, *Воло'шина*, *Воло'шко*, *Волощу'к*;

Пб (4): *Воло'шина*, *Воло'шка*, *Воло'шко*, *Волощу'к*;

Форманти: 1) Лб: -енюк, -ин, -ин-а, -к-о, -ук;

2) Пб: -ин-а, -к-а, -к-о, -ук;

Семема “**мак**”

Лб (7): *Ма'кова*, *Макове'цька*, *Макове'цький*, *Макові'ї*, *Мако'гін*, *Мако'тников*, *Мако'тнікова*;

Пб (2): *Макове'нь*, *Макове'цька*;

Форманти: 1) Лб: -ов-а, -овецьк-а, -овецьк-ий, -ов-ій, -огін, -отников, -отников-а;

2) Пб: -овень, -овецьк-а;

Семема “**кульбаба**”

Лб (5): *Куліба'ба*, *Кульба'ба*, *Кульба'шина*, *Кульба'шиний*, *Ку'льбич*;

Пб (1): *Кульба'ба*;

Форманти: 1) Лб: -шн-а, -шн-ий, -ич;

Семема “**лопух**”

Лб (5): *Лопуша'н*, *Лопуша'нський*, *Лопуши'нська*, *Лопуши'нський*, *Лопушня'н*;

Форманти: 1) Лб: -ан, -анськ-ий, -инськ-а, -инськ-ий, -нян;

Семема “**солома**”

Лб (4): *Соло'менко*, *Соло'мін*, *Соло'мка*, *Соломко'*;

Пб (1): *Соло'мченко*;

Форманти: 1) Лб: -енк-о, -ін, -к-а, -к-о;

2) Пб: -ченк-о;

Спільні Лб – Пб семемі (7): “**волошка**”, “**зелень**”, “**калина**”, “**квітка**”, “**кульбаба**”, “**мак**”, “**солома**”, “**хміль**”;

Активні лівобережні семемі – регіоналізми: “**лопух**”, “**будяк**” (5): *Бодя'к*, *Бодя'н*, *Будя'к*, *Будя'нська*, *Будя'нський*; “**очерет**” (3): *Очере'тна*, *Очере'тний*, *Очеретя'на*; “**реп'ях**” (3): *Реп'я'нник*, *Реп'я'х*, *Реп'я'шник*; “**ромашка**” (2): *Рома'шкіна*, *Рома'шко*; “**черемшина**” (2): *Череми'шин*, *Череми'шина*; “**балабан**” (2): *Балаба'нов*, *Балаба'нова*;

Активні правобережні семемі – регіоналізми: “**кропива**” (3): *Кропи'вка*, *Кропивна'*, *Кропивни'ї*; а також “**кукіль**” (1): *Кукі'ль*; “**чемерник**” (1): *Чемерни'цький*; “**барвінок**” (1): *Барві'нок*;

2) назви дикоростучих дерев, кущів та їх частин (лівобережних – 104, правобережних – 17): *Бере'за*, *Березове'ць*, *Бузкова* (“бузок – густий чагарник з великими квітами” [5; с.143,т.1]), *Верба'*, *Вільхова*, *Гра'бова*, *Дуба'р*, *Дубі'вка*, *Липі'вський*, *Липова*,

Липська, Лоза, Сви́да (“рід рослин кизилових” [5; с.245,т.3]), *Сосіна, Сосна, Староду́бцева, Таладіо́н* (“верболіз” [9; с.26,т.10]), *Тернавчу́к, Яво́рська*.

Регулярність семем

Семема “**дуб**”

Лб (20): *Ду́б, Дуба́р, Дубе́нко, Ду́бин, Дуби́на, Дубине́ць, Дуби́цька, Дуби́цький, Дуби́вка, Ду́бник, Дубова́, Дубови́й, Дубовсьоко́в, Дубовсьо́кова, Дубле́нко, Дубча́к; Підду́бна, Підду́бний, Староду́бець, Староду́бцева;*

Форманти: 1) Лб: -ар, -енк-о, -ець, -ин, -ин-а, -инець, -ицьк-а, -ицьк-ий, -івк-а, -ленк-о, -н-а, -н-ий, -ник, -ов-а, -ов-ий, -овсьоков, – овсьоков-а, під-, -чак, -цев-а;

Семема “**липа**”

Лб (7): *Ли́пник, Липня́гова, Ли́пова, Ли́повий, Липі́вський, Липо́вський, Ли́пченко;*

Пб (5): *Ли́пка, Ли́пова, Ли́повий, Ли́пська, Ли́пський;*

Форманти: 1) Лб: -ник, -нягов-а, -ов-а, -ов-ий, -івськ-ий, -овськ-ий, -ченк-о;

2) Пб: -к-а, -ов-а, -ов-ий, -ськ-а, -ськ-ий;

Семема “**береза**”

Лб (6): *Бере́за, Березню́к, Березня́к, Березове́ць, Березо́вська, Березо́вський;*

Форманти: 1) Лб: -нюк, -няк, -овець, -овськ-а, -овськ-ий;

Семема “**верба**”

Лб (6): *Верба́, Вербе́нко, Вербе́цька, Вербе́цький, Верби́цька, Верболо́з;*

Форманти: 1) Лб: -енк-о, -ецьк-а, -ецьк-ий, -ицьк-ий;

Семема “**граб**”

Лб (4): *Гра́бова, Грабови́й, Грабо́вська, Грабо́вський;*

Форманти: 1) Лб: -ов-а, -ов-ий, -овськ-а, -овськ-ий;

Спільні Лб – Пб семемі (8): “**вільха**”, “**лоза**”, “**липа**”, “**корінь**”, “**сосна**”, “**хворост**”, “**явір**”, “**ялина**”;

Активні лівобережні семемі – регіоналізми: “**дуб**”, “**береза**”, “**верба**”, “**граб**”, “**ясен**” (2): *Яси́нська, Яси́нський; “в’яз” (2): В’язо́вська, В’язо́вський;*

Правобережні семемі-регіоналізми не виявлені.

3) назви городніх культур (у Лівобережжі – 46, у Правобережжі – 21): *Арбу́зов, Бакун* (“сорт простого тютюну”, [5; с.60,т.1]), *Буряк, Бутенко* (від “бут – молода цибуля” [5; с.150,т.1]), *Га́рбуз, Гре́чка, Гречуха, Динник, Кабачок, Капу́стіна, Огірчу́к, Пастерна́к* (“багаторічна городня рослина, що використовується в кулінарії” [5; с.543, т.2]), *Репі́н, Цибу́льська, Часнико́в, Шу́лик* (“капуста, яка не розвинулась в головину” [9; с.560,т.11]).

Регулярність семем

Семема “**гречка**”

Лб (6): *Гречи́шнікова, Гре́чка, Гре́чна, Гречу́ха, Гре́шников, Гре́шнікова;*

Пб (4): *Гречане́нко, Греча́ний, Гречаню́к, Гречко́, Гречу́ха;*

Форманти: 1) Лб: -н-а, -ников, -ников-а, -нікова, -ух-а, -шніков-а;

2) Пб: -аненк-о, -ан-ий, -анюк, -к-о, -ух-а;

Семема “**пшениця**”

Лб (2): *Пшени́чна, Пшени́шнюк;*

Пб (4): *Пшени́чна, Пшени́чний, Пшени́шна, Пшени́шний;*

Форманти: 1) Лб: -ичн-а, -ишнюк;

2) Пб: -чн-а, -чн-ий, -шн-а, -шн-ий;

Семема “**капуста**”

Лб (4): *Капу́стенко, Капусте́ря, Капу́стіна, Капустя́н;*

Форманти: 1) Лб: -енк-о, -ер-я, -ін-а, -ян;

Семема “**цибуля**”

Лб (4): *Цибуле́нко, Цибу́лько, Цибу́льська, Цибу́льський;*

Форманти: 1) Лб: -енк-о, -к-о, -ськ-а, -ськ-ий;

Спільні Лб – Пб семемі (3): “**гречка**”, “**пшениця**”, “**репа**”, “**часник**”;

Активні лівобережні семеми – регіоналізми: **“цибуля”**, **“арбуз” (3)**: *Арбу'зов, Арбу'зова, Га'рбуз*; **“буряк” (3)**: *Бура'к, Буря'к, Буряко'вська*; **“горох” (2)**: *Горо'хова, Горо'шок*; **“кавун” (2)**: *Каву'н, Кавуньо'в*; **“огірок” (2)**: *О'гер, Огірчу'к*; Активні правобережні семеми – регіоналізми: **“бакун” (2)**: *Баку'н, Бакуно'вич*; **“бут” (2)**: *Буте'нко, Бутко'*;

4) назви плодкових дерев, кущів (лівобережних – 37, правобережних – 6): *Виноградша, Вишне'ва, Гли'ва* (“сорт груші” [9; с.354,т.3]), *Груше'вська, Грушко, Малино'вський, Оре'хов, Сливаню'к, Сливець, Ту'това* (те саме, що “шовковиця” [9; с.329,т.10]), *Яблуновська, Яблуновський*.

Регулярність семем

Семема **“терен”**

Лб (9): *Тере'ня, Тереня'к, Терен'ников, Терна'вська, Терна'вський, Тернавчу'к, Терно'ва, Тернова', Тернови'ї*;

Форманти: 1) Лб: -авськ-а, -авськ-ий, -авчук, -ников, -ов-а, -ов-ий, -як;

Семема **“груша”**

Лб (6): *Гру'ша, Гру'шка, Груше'вська, Груше'вський, Підгру'шній, Підгру'шня*;

Пб (1): *Грушко'*;

Форманти: 1) Лб: -евськ-а, -евськ-ий, -к-а, -н-ій, -н-я, під-;

2) Пб: -к-о;

Семема **“виноград”**

Лб (4): *Виногра'дна, Виногра'дов, Виногра'дова, Виногра'дча*;

Пб (1): *Виногра'дша*;

Форманти: 1) Лб: -н-а, -ов, -ов-а, -ч-а;

2) Пб: -ш-а;

Семема **“слива”**

Лб (4): *Сли'ва, Сли'вка, Сливаню'к, Сли'вченко*;

Пб (1): *Сливе'ць*;

Форманти: 1) Лб: -анюк, -к-а, -ченк-о;

2) Пб: -ець;

Семема **“вишня”**

Лб (4): *Вишне'ва, Вишне'вий, Вишні'вська, Вишні'вський*.

Форманти: 1) Лб: -ев-а, -ев-ий, -івськ-а, -івськ-ий;

Семема **“яблуня”**

Лб (2): *Ябло'нська, Ябло'нський*;

Пб (2): *Яблуно'вська, Яблуно'вський*.

Форманти: 1) Лб: -ськ-а, -ськ-кий;

2) Пб: -овськ-а, -овськ-ий;

Спільні Лб – Пб семеми (4): **“груша”, “виноград”, “слива”, “яблуня”**;

Активні лівобережні семеми – регіоналізми: **“терен”**, **“вишня”**, **“орех” (2)**: *Оре'хов, Оре'хова*; **“малина” (2)**: *Малино'вська, Малино'вський*;

Правобережні семеми-регіоналізми не виявлені.

5) назви грибів (лівобережних – 12, правобережних – 4): *Борови'к, Валу'єв* (“валуй – неїстівний гриб” [5; с.159,т.1]), *Гриб, Грибанова, Мухомор, Печери'ця* (“їстівний гриб” [5; с.623,т.2]), *Сирої'жко*.

Регулярність семем

Семема **“гриб”**

Лб (5): *Гри'б, Грибе'нко, Грибі'ник, Гри'бов, Гри'бова*;

Пб (3): *Гри'б, Гриба'нов, Гриба'нова*;

Форманти: 1) Лб: -енк-о, -іник, -ов, -ов-а;

2) Пб: -анов, -анов-а;

Семема **“боровик”**

Лб (3): *Борови'к, Борови'цька, Борови'цький*;

Форманти: 1) Лб: -ицьк-а, -ицьк-ий;
Спільні Лб – Пб семеми (1): “гриб”;
Активні лівобережні семеми-регіоналізми: “валуй” (2): *Валу’єв, Валу’єва*; а також
“печериця” (1): *Печери`ця*; “сироїжка” (1): *Сирої`жко*;
Серед правобережних семем-регіоналізмів виділяється лише “мухомор” (1):
Мухомор;

Отже, здійснений аналіз лексико-семантичного та формантного складу прізвищ Лівобережжя й Правобережжя СНД, утворених від назв рослин, не виявляє значних контрастивів при творенні антропонімів зазначеного регіону і відображає загальноукраїнські тенденції творення прізвищ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бучко Г.Є. Прізвища Бойківщини і язичництво східних слов'ян // Ономастика України першого тисячоліття нашої ери. – К., 1992. – С. 183–186.
2. Добровольська О. Лексична база прізвищ Війська Запорозького (за “Реєстрами” 1649 р.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ужгород. держ. ун-т. – Ужгород, 1995. – 24 с.
3. Карпенко Ю.О. Реєстри Війська Запорозького і проблема постановки українських прізвищ // Питання історичної ономастики. – К., 1994. – С. 182–201.
4. Керста Р.Й. Антропоніми – основа вивчення лексики, що характеризує особисті властивості людини // З історії української лексикології. – К., 1980. – С. 200–213.
5. Новий тлумачний словник української мови: В 3 т. / Укл. В. Яременко, О.Сліпущко. – К.: Аконіт, 2004.
6. Осташ Р.І. До походження прізвищевих назв Реєстру (спроба етимологічного словника) // Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С. 517–568.
7. Панцьо С.Є. Антропонімія Лемківщини. – Тернопіль, 1995. – 125 с.
8. Познанська В.Д. Лексика на позначення фізичних і психічних рис людини як основа для творення українських прізвищ // Лінгвістичні студії. Збірник наукових праць. – Вип. 10. – Донецьк, 2000. – С. 161–168.
9. Словник української мови: В 11 т. / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980.
10. Сухомлин І.Д. Основи Полтавської ономастики (за матеріалами Полтавських актових книг XVII ст.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 1964. – 20 с.
11. Фаріон І.Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII–початку XIX століття (з етимологічним словником). – Львів: Літопис, 2001. – 371 с.
12. Худаш М.Л. З історії української антропонімії. – К.: Наук. думка, 1977. – 235 с.
13. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття: Автореф. дисс. ... д-ра філол. наук. – К., 1970. – 42 с.